

Ett skrivdon med runinskrift från Lödöse

Av Elisabeth Svärdström

Av Västergötlands 260 runinskrifter förekommer bara halva antalet på egentliga runstenar, dvs. på resta stenar från vikingatiden. De övriga är medeltida. Proportionerna är ovanliga för fastlandssvenska förhållanden. De medeltida inskrifterna i sin tur består till hälften av texter på liggande gravhällar. Resten finns på andra föremål, kyrkliga och profana, med någon övervikt för den senare kategorin (35 stycken). Det sammanhänger framför allt med 1960-talets arkeologiska grävningar i Lödöse som bragt i daget åtskilliga helt unika runföremål. Några av dem är exklusiva, andra är vardagliga småting, flertalet både kulturhistoriskt och språkligt synnerligen värdefulla.

Det senaste runfyndet från Lödöse är ett träskaft till en stylus med en 72 runor lång inskrift på latin. Fig. 1. Det är den längsta runinskriften hittills från den gamla medeltidsstaden.

Föremålet (SHM inv. nr 27.600:69: CA 141) påträffades den 28 maj 1969 i det centrala Lödöse å Passagården 1:76 på 110 cm djup. Skaftet, i mycket enkelt utförande utan dekor, är 15 cm långt, 1 cm tjockt, något avsmalnande mot övre änden och med kvadratisk genomskärning. Den nedre, tjockare änden är rakt avskuren, den övre trubbigt spetsad, något skadad. Skaftet var brutet i två delar med fullständig passning. I den nedre änden finns ett 6 cm djupt hål för skrivstiftet, som är förlorat. Något glätthuvud finns inga spår av och har knappast funnits. Av griffelns¹ fyra sidor, som med täljkniven planskurits ur en enkel träpinne, har två angränsande nyttjats för runinskriften, de övriga är blanka. Runorna har med van hand ristats från kant till kant. Deras höjd är således i början av raden 10 mm, i slutet 6 mm. Inskriften löper nämligen från den nedre änden mot den övre. Den är fullständig; en mindre flisa har fallit bort

¹ Ordet *griffel* (av lty. *griffel*, lat. *graphiolum*) brukas här i sin ursprungliga och vidare betydelse 'litet skrivredskap'; betydelsen senare inskränkt till 'skiffergriffel'.

och skadat två runor (8-9), dock utan att läsningen äventyras. Inskriften är dessutom på det hela taget tydlig, endast något sliten i nedre änden, där träet också i handgreppet är fettbemängt. Brottet träffar inskriften mellan runorna 27 och 28 samt i huvudstaven till runan 66. På den sida som har de flesta runorna (1-41) läser man inskriftens början, på sidan ovanför denna dess slut (42-72).

Inskrift:

tibisolipækauiaþmalomkoramtificiupiustifi

5 10 15 20 25 30 35 40

siribusmtuisæpfinkaskomiutikaris

* 45 50 55 60 65 70

Läsningen, tecknad i fig. 1, är resultatet av en noggrann undersökning av ristningen före träkonserveringen. Kommentaren nedan bygger i första hand på mina iakttagelser då, eftersom konserveringen efteråt i vissa partier medförde en för läsning och beskrivning av runorna besvärande sprickbildning.

Kommentar till läsningen: Ingen markering av ordskillnad förekommer. Flertalet runor är klara till formen och otvetydiga. Alla **s**-runor är kort-**s**; **a**-, **o**-, **n**- och **t**-runorna har ensidiga bistavar; **b**- och **p**-runornas bistavar når på mitten in till huvudstaven men icke **r**-runornas; inskriftens enda **c**-runa (31) är ett kort-**s** med en stor ring kring nederdelen. Runan 8 har träffats av ett bortfall i träet, varvid nedersta delen av huvudstaven har gått förlorad, inga spår av någon bistav; textsammanhanget styrker en läsning **i**. Samma skada har avlägsnat nedersta delen av 9 **p**; runan är stungen med två små lodräta streck, båda bevarade. I följande runa finns i vinkeln mellan bistav och huvudstav en liten skåra, som säkerligen är en stingning av samma slag som den i 15 **æ**; i runan 15 råder det nämligen ingen tvekan om att den lilla lodräta skåran är avsiktligt tillkommen. Av runan 18 återstår ett mycket kort stycke, det översta, av en huvudstav samt en mycket högt ansatt **a**-bistav; resten av huvudstaven har försvunnit, dess läge kan med förstoring och gynnsam belysning möjligen följas i en svag glansdager; jag uppfattar några snedställda repor i den nötta ytan som oavsiktliga. I 21 **m** har den vänstra bistaven skurits dubbel liksom bistaven i 38 **t**. Runorna 28, 30, 43 **i** är icke stungna. Runan 42 har formen av ett kort-**s**; runan är troligen icke **c**, av någon ringformig punktering som i 31 **c** finns i varje fall nu inga spår. 49 **m** är säker. Runan 50 uppfattar jag som en bindruna **tū** med lågt ansatt **u**-bistav. Runan 53 har mellan huvudstav och bistav en liten skåra av samma slag som i 15 **æ**, säkerligen avsiktlig. En

Fig. 1. Runristad stylus från Lödöse (SHM inv.nr 27.600:6g: CA 141), före konserveringen. Foto S. Hallgren (ATA) jämte förf:s teckning. 1: 1. — Stylus from Lödöse with runic inscription (SHM inv.no. 27.600:6g: CA 141), before conservation. Photo S. Hallgren (ATA) and author's drawing.

liknande skåra finns också i vinkeln mellan huvudstav och bistav i 57 **n**, punktering? 55 **f** är icke stungen.

Läsningen av runorna innebar alltså — före konserveringen — inga nämnvärda problem. Att språket är latin stod också från början klart. Men runristarens typmässigt begränsade alfabet, som ibland tvingat honom att begagna en och samma runa för olika ljud eller bokstäver är a priori ägnat att försvåra tolkningen. Den totala frånvaron av ordskillnad i form av skiljetecken eller mellanrum mellan orden var också besvärande liksom ovissheten om med vilken rad inskriften inlets. Naturligast, tycker man, hade varit om ristaren skurit raderna i riktning uppifrån och ned, med inskriftens början i den översta.

Efter att utan framgång ha prövat en mängd run- och ordkombinationer vände jag mig till fil. doktor Toni Schmid, som utifrån min läsning av runorna snabbt igenkände texten i Psaltaren 50:6, som i Vulgatas avfattning lyder (med klammer har jag här utmärkt de smärre partier som ristaren utelämnat):

*Tibi soli peccavi et malum coram te feci,
ut iustific[eris in] serm[on]ibus tuis
et vincas cum iudicaris.*

I vår svenska bibelöversättning har denna Davids psalm, den botfärdiges bön, nummer 51, och versen lyder: Mot dig allena har jag syndat och gjort vad ont är i dina ögon; på det att du må finnas rättfärdig i dina ord och rättvis i dina domar.

Inskriften är ur många synpunkter intressant, först och främst runologiskt. Redan i tidig medeltid nyttjades allmänt det s. k. helstungna runalfabetet med de 16 vanliga runtecknen differentierade genom punktering, så att det svarade mot praktiskt taget hela det latinska alfabetet. Ett sådant utvidgat runalfabet har Lödöseristaren till dels använt sig av. Han begagnar av vissa runor (**a**, **n**, **o**, **t**) former med ensidiga bistavar, så som man undantagslöst gör i Västergötland under medeltiden, han brukar traditionellt en stungen **b**-runa för *p* och ett ringpunkterat kort-**s** för *c*. Sistnämnda runa förekommer i en del norska inskrifter som **s**-runa (jämte andra former av kort-**s**). Det är dock tydligt att Lödöseristaren har avsett att göra skillnad ortografiskt mellan *s* och *c* på detta sätt; synbarligen föreligger ett liknande förhållande i klockinskrifterna Smålands runinskrifter 22 och 82. Stungna **i**-runor (för *e*) saknas däremot; här markerar han alltså icke någon skillnad mellan de två ljuden. Formen på **r**-runan är den gamla, där bistaven på mitten icke når fram till huvud-

staven; genom inflytande från den latinska versalen ändrades under medeltiden runans form, så att bistaven på mitten anslöts till huvudstaven.

Intressantast bland runorna är den mellan huvudstav och bistav stungna **a**-runan för *æ*. Medeltidens normalruna för *æ* var eljest den vikingatida **a**-runan med dubbelsidig bistav (den medeltida **a**-runan var förenklad och hade ensidig bistav, så som vi möter den också i denna inskrift). Griffelns **æ**-runa är såvitt jag vet hittills okänd. Men en på motsvarande sätt stungen **t**-runa för *d*, också den tämligen sällsynt, finns t. ex. på kyrkklockan i Tibro, Västergötlands runinskrifter 219, och i ett par mycket intressanta norska inskrifter, Norges innskrifter med de yngre runer (1941-60) 107 Knestang IV från Buskerud, 170 Vinje I och 172 Nesland I, båda från Telemark. De två förstnämnda norska inskrifterna har av Magnus Olsen daterats till slutet av 1100-talet, den sistnämnda till 1242. Den originella **æ**-runan är alltså fullt regelmässigt bildad. Den följer, i likhet med den nämnda **d**-runan, samma princip för differentiering som t. ex. **u** : **y**, **k** : **g**; här **a** : **æ**. Att denna **æ**-typ icke kommit att fortleva, beror givetvis på att en annan runa med lättare urskiljbar form, den ovan nämnda **a**-runan med dubbelsidig bistav, blev medeltidens normalruna för *æ*. Lödöseinskriftens unika **æ**-runa, i tre belägg, ger därför ett värdefullt nytillskott till kunskapen om runalfabetets formutveckling under tidig medeltid. Möjligen är griffelns enda **n**-runa stungen på samma sätt. En sådan **n**-runa har Danmarks Runcindskrifter (1941-42) 38 Pjested Egekiste, men då för dentalt *n*-ljud liksom övriga kända, på annat sätt stungna **n**-runor. Att griffelns **n**-runa skulle vara stungen är emellertid överraskande, eftersom runan väl här snarast betecknar *ŋ*-ljud. Tyvärr innehåller inskriften inga flera **n**-runor till jämförelse.

Ristarens ortografi är påfallande konsekvent. Han använder för bokstäverna *a*, *b*, *f*, *i*, *l*, *m*, *n*, *o*, *r* och *s* motsvarande runtecken (för *s* kortformen), för *d* och *p* traditionellt **t**-runa respektive stungen **b**-runa. För *t* ristar han en **t**-runa utom i **æþ** och **uþ**, för *u* en **u**-runa utom i **malom** och **kom**, för *v* en **f**-runa, för *c* framför bakre vokal **k**, framför främre vokal kort-**s** med ring. Avvikelserna är uttalsbetingade och språkhistoriskt värdefulla. Detsamma gäller beteckningarna av *e*; för långt *e* använder han **i**-runan, i **pækau**i och **æþ** (2 ggr) däremot den särskilda **æ**-runan, synbarligen för kort, öppet *e*-ljud i obetonad ställning. Vi har förut belägg på runföljden **æþ** för lat. *et* i några norska runinskrifter, NIyR 53 Uldal, som också ger andra exempel på **þ** för *t* i slutljud och en klar

differentiering i beteckningarna av latinets *c*, vidare NIyR 142, 347, 348 samt en dansk, DR 166 från Jylland; också i Västergötland finns tidigare ett belägg, i runtexten på gravstenen Vg 81 från Broddetorps kyrka (**messoaftan simonis : æp iute**), men här är **p**-runan stungen, vilket sannolikt svarar mot ett uttal med tonande konsonant (*ð*).

Runinskriften följer exakt bibeltexten så när som på ett par utelämnade stavelser. Anledningen till utelämnandet är svår att förklara. Utrymmesbrist är det inte fråga om. Men ristaren har kanske desorienterat sig i en förlaga med runor eller bokstäver, i vilket senare fall texten möjligen också kan ha innehållit förkortningstecken, bokstavsföljden *ceris* kan tänkas förblandad med den efterföljande *ser* i *sermonibus* e. d. Det är svårare för en skrivare att korrigerera fel på ett träföremål än på pergament. För förståelsen av textinnehållet har felristningen inte haft någon betydelse.

Runinskrifter med latinsk språkform är tämligen sällsynta. Underlagsmaterialet (ofta metall eller trä) bidrar till att de flesta dessutom är korta. I allmänhet utgöres texterna av sådant religiöst, litterärt allmängods som änglahälsningen eller delar av denna samt av stelnade bibelfraser eller av antifoner. I några få fall förekommer längre sådana texter, t. ex. på den redan nämnda blyamuletten från Ulstad (NIyR 53) hela bönen Fader vår, på ett litet gravkors av bly från Madla kyrka (NIyR 248) en underfundigt komponerad runinskrift med bl. a. versen Joh. Upp. 5:5 samt på en förlorad klocka i Gjerpens kyrka (NIyR 143) en inskrift, som också den inspirerats av ett par verser i Psaltaren, nämligen Vulgatas Ps. 117:15–16 (vår svenska bibelöversättning Ps. 118, tacksägelse- och högtidssång), liksom en inskrift från Bergen (A. Liestøl i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 14, sp. 464) med Ps. 109:1 (sv. bibelövers. Ps. 110:1). På Bornholmsamuletten, DR 410, står bl. a. ett citat ur Matt. 16:16. Andra latinska runinskrifter, längre och kortare, är till innehållet mera fristående texter, ibland med anspelning på föremålen själva, deras tillkomst o. d.²

Materialet är alltså sprött, och det är helt naturligt. Det talade och skrivna latinet, kyrkospråket, ställde nämligen större krav på sitt pub-

² Som exempel kan i förbigående nämnas en runologiskt intressant inskrift på en medeltida sländtrissa av täljsten funnen vid Lunne, Brunflo sn, Jämtland, SHM inv.nr 28.996, som jag nyligen har haft tillfälle att granska: ···· **pahsportanti** ···· **salusabænti** ···· **ingiuatlr** — *Pax portanti, salus habenti. Ingiualdr.* — »Frid för den som (detta föremål) bär, välgång för den som (det) äger. Ingevald.» Föremålet, vårt nordligaste lösfynd med runor i Sverige, har ristaren tydligen avsett som ett slags talisman för spinnerskan. Fyndplatsen ligger vid den gamla pilgrimsvägen till Trondheim.

likum, även det boksyntax, än modersmålet och runorna, och en blandning av uttrycksmedlen måste få en begränsad omfattning både i tid och utövning. Om konsten att skriva och tyda runor på svenska har varit en svårtillgänglig och sällsynt kunskap, torde detta nämligen i ännu högre grad gälla förmågan att i nordisk skrift uttrycka latinsk text.

Att Lödöseristaren helt har behärskat konsten att skriva runor står klart. Att hans skrivkonst omfattat även bokstäverna antyder själva föremålet. Om hans latinkunskaper är det svårare att uttala sig. Psaltarens sånger hörde man dagligen läsas i tidegården, i »den botfärdiges bön» har varje kyrkans tjänare och kristen lekman — vilketdera ristaren nu än var — självklart känt sig manad att instämma. På den aktuella versen bygger den syndabekännelse i liturgisk form som den svenska gudstjänstordningen än idag föreskriver för högmässan på vissa högtidsdagar. Det finns all anledning tro, att Lödöseristaren har hört och förstått den latinska texten och kunnat skriva ner den efter bokstavsförlaga eller gehör.

Så som språket avtecknar sig i runskriften ligger med säkerhet en skriven text i bakgrunden (frånsett partiet med de utelämnade stavelserna finns hela texten bokstav för bokstav translittererad till runor; observera redovisningen av *c* i *feci*, som för den händelse texten överförts enbart muntligt icke borde ha kunnat skiljas från *s*). Men lika säkert vittnar runinskriften om en muntlig tradering av texten (för de uttalsbetingade detaljerna har ovan redogjorts). Föremålets egen enkla formgivning framhäver dess egenskap av alldagligt skrivdon. Förmodligen är det också tillskuret av skrivaren själv, som då också ristat dit den latinska sentens han själv valt, men inte med bokstäver, vilka lämpade sig illa att forma i trä, utan med de inhemska runtecknen, som var skapade för och sedan gammalt brukade i detta material. Naturligtvis kan skrivaren-ristaren också ha arbetat efter en tecknad, runsk förlaga.

I det tämligen rika material av styli som finns bevarat i vårt land, framför allt från klostren, och då främst Alvastra, kommer en stor del från Lund.³ Vanligast är styli av ben eller brons, oftast välgjorda och ornerade.

Det finns ytterligare en runristad stylus. Fig. 2-3. Den tillhör Lunds universitets historiska museum (K. nr 7755) och »påträffades vid byggnadsundersökningarna år 1919-20 vid Dalby kyrka, i blandlager öster om gavelmuren». Materialet är brons. På glätthuvudets ena sida står

³ Anders W. Mårtensson ger en lättillgänglig översikt i uppsatsen *Styli och vaxtavlor* (i: *Kulturen* 1961, s. 108-42).

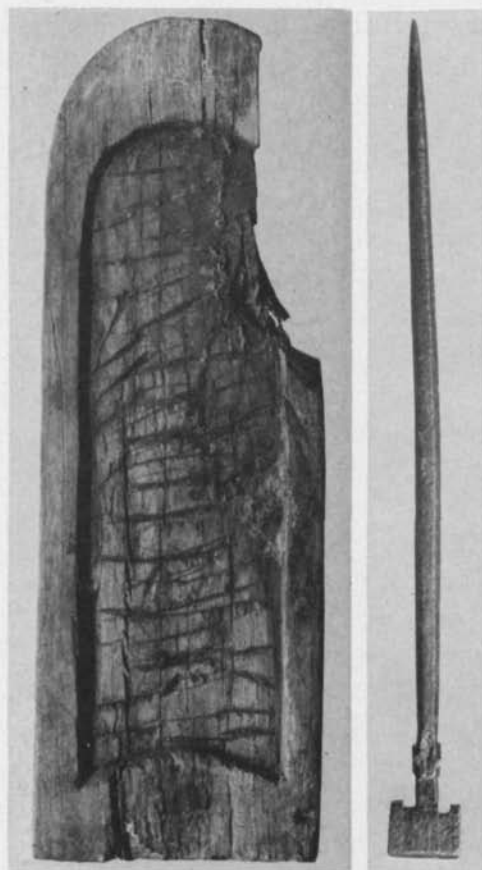

Fig. 2. Medeltida skrivdon för tillfälliga notat. Till vänster vaxtavla från Lund (KM inv.nr 20.282). Till höger runristad stylus av brons från Dalby kyrka, Skåne (LUHM K. nr 7755). 1: 1. Foto N. Lagergren (ATA). — Medieval writing instruments for occasional notes. On the left: wax tablet from Lund (KM inv.no. 20.282). Right: rune-incised bronze stylus from Dalby Church, Skåne (LUHM K. no. 7755).

runföljden **bouia**, på den andra **ḱhrifil**, d. v. s. »Bove äger griffeln». Det är intressant att här på den skånska griffeln från 1100-talet eller senast från tiden omkring sekelskiftet 1200 i runskrift möta den samtida benämningen på skrivdonet. Möjligen kan bennålen DR 308 från Lund också vara en runristad griffel, men tolkningen av inskriften är oklar.

Komplementen till styli, vaxtavlor (fig. 2), för tillfälliga notat är fåtaligare. I Lödöse har hittills båda fyndgrupperna saknats. Hösten 1969 hittades emellertid också en vaxtavla där, SHM inv.nr 27.600: 69: AD 2295, nu under konservering.

Enligt grävningsledaren i Lödöse, antikvarie Rune Ekre är griffeln funnen i ett jordlager från slutet av 1100-talet. Runologiskt stöder inskriften den bebyggelsearkeologiska dateringen av föremålet.

Skrivdonet från Lödöse har alltså genom sin högintressanta runinskrift visat sig ha ett långt större vetenskapligt värde än dess anspråklösa yttre i början lät förmoda.

Fig. 3. Stylus från Dalby kyrka. Runinskrifterna på glätthuvudet. 3: 1. Foto N. Lagergren (ATA). — Stylus from Dalby Church. Runic inscription on the smoothing head.

Summary

In May 1969 the first find of a stylus was made at Lödöse (Fig. 1). The shaft has been carved roughly from a wooden peg; a hole 6 cm deep in the thicker end shows where the now missing writing point was sited. The chief value of the object lies in the long runic inscription in Latin — such inscriptions are rare — incised on two of the four plane sides of the stylus. The inscription is produced in the author's sketch (Fig. 1) and is transliterated on p. 82. It consists of a verse from the Psalms, 50:6 (Vulgate), the prayer of the penitent. The runic inscription follows very closely the Latin text (note the rune for *c*) but also provides examples of orthography based on pronunciation (*aeþ*, *up*, *kom*, *malom*, *finkas*). Of particular interest is the *ae* rune (for the short, open *e* sound in unstressed position), which has the form of an *a* rune with single-sided by-stroke and a dot incised between the vertical stroke and the by-stroke. The form is previously unknown, but is formed in a completely regular way. Because another rune with a more easily distinguishable form, the *a* rune with double-sided by-stroke, became the medieval standard rune for *ae* the dotted *ae* did not survive. The Lödöse inscription with its unique *ae* rune, in three examples, therefore provides a valuable accession to our knowledge of the development of the runic alphabet during the early Middle Ages. The stylus was found in a soil layer from the 12th century.

The author also (p. 88) gives a reading and interpretation of the runic inscription on a bronze stylus found at Dalby Church in Skåne (Figs. 2–3): "Bove owns this stylus" (*khriþil*). It is interesting to meet in this Scanian stylus from the 12th century or at the latest *c.* 1200 the contemporary designation of the writing instrument.